

(Əvvəli ötən sayımızda)

Cəlil Məmmədquluzadə AK (b) P MK-nın 9 aprel 1929-cu il tarixli plenumunda "Molla Nəsrəddin" jurnalının "Allahsızlar İftaqların orqanı"na çevrilməsi kimi ədalətsiz qərarı ilə razılaşmadığı üçün istefa etməsi ilə əlaqədar ailəsi ilə birlikdə maddi çətinlik çəkdiyi üçün qışın soyuğunda odun almağa pulu olmadığından xeyli əlyazmalarını sobada yandırılısa da, olduqca zəngin yaradıcılığına baxmayaraq bir sıra əsərləri bir sıra xoş gəlməyən səbəblərdən itib batmışdır. Lakin Azərbaycanın qabaqcıl ziyalı, qeyrətli alimimiz, akademik İsa Həbibbəyli xeyli çətinliklə də olsa, ədin üç pyesini arayış tapmışdır:

"Gəlin etiraf edə ki, bizim dövrümüzədə ədəbi tapıntılar çox nadir hallarda baş verir. Xüsusən Mirzə Cəlil kimi yaradıcılığı, demək olar ki, ələk-vələk edilmiş, hətta məişət qayğıları ilə bağlı dükən-bazar qeydləri də işıq üzü görmüş böyük sənətkarların yeni əsərini tapmaq ədəbi-elmi mühitdə sensasiya səviyyəsində qiymətləndirilməyə layiqdir. İsa Həbibbəyli öz çoxşad elmi axtarış entuziazını və Mirzə Cəlil seçvəsi ilə işıq saldığı qaranlıq arxiv künlərindən böyük sənətkarın bir deyil, iki deyil, üç naməlum pyesini ("Ər", "Lənət", "Oyunbazlar"), taparaq 1990-cı ildə Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatında çap etdirib elmi ictimaiyyətə və Mirzə Cəlil sevərlərə təqdim etmişdir. Əlbəttə, bu, ədəbiyyat tariximizdə xüsusi xidmət olmaqla, tədqiqatçı alim üçün də hər kəsə qismət olmayan bir uğurdur. Bir də tale, qismət özü də zəhmət-keşlərə daha çox gülümsədiyini bəşər tarixi boyu dəfələrlə sübut edib. Axı atalar nəhaq yerə deməyiblər ki, Gəzən ayağa daş deyər." (7.s.52-53)

İsa müəllim Azərbaycan ədəbiyyatında realizm banisi, Azərbaycan ədəbiyyatına həm məzmun, həm də forma cəhətdən xələqlik, demokratiklik gətirmiş Molla Pənah Vəqif (1717-1797) haqqında, eyni zamanda şairin yaradıcılığını zəngin şəkildə əks etdirən mükəmməl bir monoqrafiya yaratmışdır:

"Bu monoqrafiyanı akademik İsa Həbibbəylin yaradıcılığında tamamilə yeni bir səhifə kimi dəyərləndirmək olar. Monoqrafiyanın girişində "Hər oxuyan Molla Pənah olmaz" müdrik xalq deyimini epigrafl seçən müəllif, bütövlükdə tədqiqat boyunca bu fikrin mənə siqlətinin özünü doğrultduğunu təsdiqləməyə müvəffəq olub. Alim tədqiqatda Molla Pənah Vəqifin həyat və yaradıcılığı, şəxsiyyəti, diplomatik fəaliyyəti haqqında müfəssəl məlumat verərək, XVIII əsrdə Azərbaycanın xanlıqlar dövrünü əks etdirən mürəkkəb bir mərhələsinin dolğun mənzərəsinə yaradır, Qarabağ xanlığının taleyi, qonşu dövlətlərin əbədi və əzəli torpaqlarımıza qarşı işğalçılıq siyasəti, bu mürəkkəb və çətin situasiyada diplomat Vəqifin rolu, hadisələrə ayıq münasibəti konkret faktlara istinad edilərək əşkarlanır. Üç yüz illik bir mərhələ keçən Qarabağ xanlığının tarixi taleyi 10 Noyabr Zəfər günündək ardıcıl və sistemli şəkildə izlənilir. Çox böyük keşməkeşlərdən adlayaraq son yüzillikdə dəfələrlə erməni təəcüvünə məruz qalan Qarabağımızın çətin sınaqlardan keçməsi, vaxtilə Ümmümilli lider Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və qayğıkeşliyi sayəsində Molla Pənah Vəqifin, Xurşidbanu Natəvanın, Üzeyir bəy Hacıbəylin Şuşada ucaldılması heykəllərinin düşmənlərindən qurbanına çevrilməsi, nəhayət, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyevin müdrik siyasəti, uzaqgörənliyi, müzəffər və yenilməz ordumuzun qəhrəmanlığı və misilsiz şücaəti ilə yenicən doğma, əsrarəngiz yurdumuzun qayıdışın təmin olunması yüksək vətənpərvərliklə və müfəssəl şəkildə tədqiqatda işıqlandırılıb" (8.).

İsa müəllim Azərbaycan ədəbiyyatının "ana kitabı" - "Kitabi Dədə Qorqud" dan yan ötməmiş, tarixi şəxsiyyət, övluya dərəcəsinə yüksəlmiş Dədə Qorqud

ƏDƏBİYYAT ÇIRAĞI

haqqında olduqca sanballı əsər meydana gətirmişdir: "Akademik İsa Həbibbəylinin "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə" kitabında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan Sərəncamları əsasında dövlət səviyyəsində keçirilmiş tədbirlərin əhəmiyyəti elmi-ədəbi cəhətdən dəyərləndirilmişdir. Müəllif eyni zamanda Prezident İlham Əliyevin "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqındakı qiymətli fikirlərini də sistemli şəkildə elmi-ədəbi mühitin diqqətinə çatdırmışdır. Beləliklə, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının tədqiqi və təbliği ilə bağlı olan İlham Əliyev dövrü yeni inkişaf mərhələsi əldə edilmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposu: Heydər Əliyevdən - İlham Əliyevə" kitabında xalqımızın Ümmümilli Lideri Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bu möhtəşəm ədəbi abidə haqqında imzalandıqları fərmanlar və sərəncamlar, habelə ölkə rəhbərləri tərəfindən müxtəlif vaxtlarda edilmiş nitqlərin və çıxışların mətnləri oxuculara təqdim olunur. Kitabdakı rəsmi sənədlər və dövrü mətbuat materialları filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İsmixan Osmanlı tərəfindən toplanılıb tərtib edilmişdir." (9.)

İsa Həbibbəyli Dədə Qorqudu Azərbaycanın Homerini adlandıran:

"Homer Avropada və Yunanıstanda, Dədə Qorqud isə türk dünyasında və Azərbaycanda qəhrəmanlıq epusunun yaradıcısıdır.

Akademik Kamal Abdullanın 1991-2009-cu illərdə meydana çıxmış "Gizli Dədə Qorqud" araşdırmalar silsiləsi ilə "oxşarlıqlar və fərqlər" dairəsi genişləndirilərək "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı digər obrazlarla Homerin fərqli qəhrəmanlarının müqayisəsi aparılmışdır. "Gizli Dədə Qorqud"dakı "Odyssey, Bat və Beyrək", "Edip və Buğac", "Sarı donlu Selcan xatun və gözəl Yelena", "Salur Qazan və Aqəmənnon", "Banuçiçək və Penelopa" və sair kimi paralelliklər və müqayisələr "Kitabi-Dədə Qorqud və dünya ədəbiyyatı" mövzusu-nu yeni nəfəs gətirmişdir. Hazırkı mərhələdə isə müqayisənin dairəsi daha da genişləndirilərək bənzerliklərin və fərqlərin miqyası Dədə Qorqud və Homer səviyyəsinə qaldırılmışdır. Həmin nöqtədə "Kitabi-Dədə Qorqud"-un, "İliada" və "Odiseya"-nın bədii əsər kimi özünəməxsusluqları bu möhtəşəm ədəbi abidələrin qüdrətli yaradıcılarını: Dədə Qorqudu və Homerini dünya ədəbiyyatının ön mövqeləri sırasına çıxarır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" da Homerin "İliada" və "Odiseya" əsərləri kimi dünya ədəbiyyatının şedevridir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dünya evrosənətinin əfsanəsidir.

Homer həm də çoxallahlılıq üzərində qurulan qədim Yunanıstan cəmiyyətində əsətiri yarımallah kimi təqdim olunur. Dədə Qorqudun da "qayıbdən durlu xəbər" söyləyən, "Haqq-təala könlünə ilham edən", yəni qəlbinə vəhy gəlmiş, gələcəkdə olacaqlardan qabaqcadan məlumat verən bir övluya olduğu bildirilir. Görkəmli rus alimi Vasili Bartold və böyük Azərbaycan qorqudsünası Məhəmməd Hüseyn Təhmasibi Dədə Qorquddan gələcəkdən xəbər verən övluya, ərən kimi bəhs etmişlər.

Dünya ədəbiyyatında yazı üsulu ilə yox, şifahi şəkildə əzbərdən söyləmək əsasında bədii əsərlər yaratmaq işini bundan daha əvvəl qədim yunan şairi Homer həyata keçirmişdir. Homerin şifahi yolla yazılı ədəbiyyatın mükəmməl nümunələrini yaratmaq baxımından Yunanıstanda gördüyü işi Qalın Oğuz Elinde - Azərbaycanda Dədə Qorqud yerinə

yetirmişdir. Dədə Qorqud Azərbaycan ədəbiyyatının Homeridir." (10).

Hamiya bəllidir ki, "Dədə Qorqud" eposu əcdadlarımızın yüksək mədəniyyət fəaliyyətlərini, dini və milli dəyərlərini özündə ehtiva edən möhtəşəm bir abidədir. İsa müəllim öz çoxşaxəli yaradıcılığında "Dədə Qorqud" dastanına xüsusi yer ayırmış və təkrar-təkrar, lakin başqa-başqa çeşidlərlə bu mövzuya müraciət etmişdir. Belə ki, İsa müəllim Dədə Qorqud dastanı haqqında dəfələrlə tədqiqatlar apararaq möhtəşəm abidə haqqında açılmamış sirləri meydana çıxarmışdır.

Akademik Teymur Kərimli yazır: "Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim dövrünü təmsil edən, mifologiya ilə bağlı olan bir sıra boylarının miladdan öncə, əsas özəyinin isə eramızın VII yüzilliyində - İslam Peyğəmbəri "Məhəmməd əleyhəsəlamın zamanına yaxın" yarandığı təkzibedilməz dəlillərlə subuta yetirilən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları haqqında İsa Həbibbəylinin, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının tədqiqi yeni mərhələdə araşdırması ki, 1998-ci ildə qələmə alınıb, dastanların (Hamiya məlumdur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının iki-"Drezen" və "-Vatikan" variantları mövcuddur. Buna görə Akademik Teymur Kərimli "Dədə Qorqud dastanları" ifadəsini işlədir). 1300 illik yubileyi ilə bağlı, 1999-cu ildə "Basatın Təpəgözü öldürüyü boy"da Naxçıvan" məqaləsi və Fransanın Strasburq Universitetinin Elmi Əsərləri jurnalında(N 4, 2002) fransız dilində çap olunmuş "Dədə Qorqud" dastanları dünya epusunun nadir nümunəsi kimi" məqaləsi." (11.s.66)

Milli mədəni dəyərləri xarakterizə edən İsa müəllim dini dəyərlərin də bilavasitə həyatımıza nə qədər mühüm rol oynadığını xüsusilə vurğulayır. Belə ki, müqəddəs Qurani-Kərimdə, İslam dinindən xəbəri olmayan avam insanlara firildən mollaqların öz şəxsi mənafeyinə görə sirdiyi saxta din insanları cəhəltə, fanatizm sürükləyir, bir növ gözəlləri kor edir. Bizim klassiklərimiz cürbəcür vasitələrlə avam xalqı dini cəhətdən maarifləndirmək, gözələrin açmaq istəyirdi. Lakin əfsuslar olsun ki, dövrü mətbuatda bu haqda nə qədər çıxışlar ələsələr də ələlxüsus cənubdan axan "saxta din" onların elm-təhsil almalarının, inkişaf etmələrinin, eyni zamanda İslam ehkamlarını düzgün anlamalarının qarşısını alır, onları dibi görünməyən uçuruma sürükləyirdi.

Akademik İsa Həbibbəyli isə türk sivilizasiyasında İslam dininin rolunu daha mükəmməl şəkildə sərhəddir:

"Məlum olduğu kimi, müxtəlif əsrlərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitdə türk və ərəb-islam sivilizasiyaları yaşanmış, böyük inkişafa təkən vermişdir. Qədim türk sivilizasiyasının tanrıçılıq təliminin xeyirləşin mübarizəsinə əsaslanmasından insanın mədəni uralcılığın aliliyi haqqında təsvirləri formalılaşdırılmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, türklərin başlıca inamı olan tək tanrıçılıq ideyası insanı daim şərddən qaçmağa səfərbər etmişdir: "Türklərdə həyat ikili sistem: xeyir və şər mübarizəsi üstündə qurulmuşdur. Şər qüvvələr Tanrıdan aşağıda dayanır və ona qarşı çıxı bilmirlər. ...Deməli, daha çox ikili sistem üzərində qurulmuş inamlar panteonuna əsasən, insan İblisindən bələd olanlar çox yaxşı bilirlər ki çağırışla İslam sivilizasiyasının mədəni kamillik ideyası çuğlaşaraq ayrı-ayrı dövrlərin böyük ədəbiyyatı və mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin sovet ideologiyasının prinsiplərinə uyğun olaraq, ədəbiyyatın və incəsənətin inkişafında din faktorunun rolu unudul-

muş, hətta bir çox hallarda, yeri olmadığından, yazıçı və şairlərin "ateist" kimi təqdim edilməsinə səbə təşkil edilmişdir. "Onları belə göstərən zənn edirlər ki, guya bu sənət ustalarını müasirləşdirir və ya daha da dahi sənətkarlar edirlər.

...Əksinə, bu sənətkarları öz soykəllərindən ayırır, onları böyükdən, dahi edən İslami dəyərlərdən bəhrələnmələrinə unudurlar". İslam təlimindəki mədəni bütövlük və humanizm ideyaları, maarifçiliyə böyük dəyər verilməsi yazıçı və şairlərin dünyagörüşünün inkişafında mühüm yer tutmaqla bərabər, həm də onların bədii yaradıcılığında elmi cəhətdən əsaslandırılmış milli və bəşəri ideaların xüsusi önəm daşımasına meydana açmışdır. Qədim dövr və Orta əsrlərdə sənətkarların bədii sözü yüksək islamı dəyərlər miqyasında ifadə etmək sayıları nəticədə etibarilə böyük ədəbiyyatın yaranmasına tökən vermişdir. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında türk və İslam sivilizasiyaları faktorları mühüm amillər olmuşdur." (12.)

İsa Həbibbəylinin dramaturgiya sahəsində də peşəkər bir teatrşünası kimi tədqiqatları mövcuddur. Onun «saf, xalis lirikanın yaradıcısı» hesab etdiyi Xalq şairi Nəriman Həsənzadəni «Azərbaycan dramaturgiyasının tarixi mövzular və müasirlik ideyası ilə» zənginləşdirməsi-ni qeyd edərək, mənzum dramalarının şeiyyə təbəqəsindən də kamilləndirən kimi vurğulayır. Şairin əsərlərini təhlil edən İsa Həbibbəyli «Atabəylər» mənzum dramını «...ideoloji tomayülər deyil, dövlətçilik maraqlarının və milli mənafələrin əks etdirilməsi əsas qəbul edil-məsi zamanına görə müəllifin vətəndaşlıq cesarətinin və uzaqgörənliyinin ifadəsi» kimi təqdim edir.

Akademik İsa Həbibbəyli "Böyük qaxaz müfəkkiri Abay və Azərbaycan" başlıqlı məqaləsində yazır: "Qaxaz ədəbiyyatının əsas yaradıcılığında biri olan Abay Kunanbayev çoxşaxətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malikdir. O, çoxşaxətli lirik və satirik şeirlərin, bir sıra lירו-epik poemaların, maarifçi realist şeirlərin müəllifidir. Dünyagörüşü etibarilə maarifçi olan Abay Kunanbayevin bütün əsərləri həyatdakı ictimai ədalətsizliklərin təhqiqatıdır. Nəticədə maarifçi olan Abay Kunanbayevin bütün əsərləri həyatdakı ictimai ədalətsizliklərin təhqiqatıdır. Nəticədə maarifçi olan Abay Kunanbayevin bütün əsərləri həyatdakı ictimai ədalətsizliklərin təhqiqatıdır." (13.)

XX əsrin əvvəllərində bütün Azərbaycanda olduğu kimi dini fanatizmin tüğyan etdiyi bir dövrdə hamının bildiyi kimi Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən qız məktəbi açılmışdır. Bu olduqca görkəmli və şərəfli iş Naxçıvanda böyük maarifçi, şair-yazıçı, müəllim, elm xadimi Məhəmməd Tağı Sidqi fanatizmi və münafiq mollaqların toziqlərinə baxmayaraq davam etdirərək qız məktəbi açmışdır. İsa müəllim Məhəmməd Tağı Sidqi kimi müfəkkirə təbii ki, biganə qalmamış, onun haqqında 2022-ci ildə "Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və ədəbi-maarifçi fəaliyyəti" kitab yazmışdır. Kitabda böyük maarifçi şair, nəsir, görkəmli pedaqoq və ilk məktəb dərslərləri yaratmış, dövrünün tanınmış xalq müəllimlərindən biri Məhəmməd Tağı Sidqinin (1854-1903) həyatı və yaradıcılığında bəhs edilir.

(Davamı var)

Vüqar ƏHMƏD,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun
Mətbuat tarixi və publisistika
şöbəsinin müdiri,
filologiya elmləri doktoru,
professor.